

ТЕОРІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

DOI: <https://doi.org/10.26565/1992-2337-2024-1-04>

УДК 35:321.01

Древаль Юрій Дмитрович,
доктор наук з державного управління, професор,
професор кафедри правознавства
Полтавського університету економіки і торгівлі,
Вулиця Івана Банка, 3, м. Полтава, 36000, Україна
e-mail: drevaly@ukr.net <https://orcid.org/0000-0002-7347-9433>

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ: ФЕНОМЕН АНТИЧНОЇ СПАДЩИНИ

Анотація. Предметом дослідження визначено систематизацію культурно-цивілізаційних зрушень античних часів як важливого соціокультурного чинника сучасної європейської інтеграції. Методологічною основою дослідження визнано цивілізаційний підхід до розуміння історичного розвитку та принцип історизму. Охарактеризовано сутність та особливості давньогрецької та давньоримської соціокультурної спадщини, яка навіть з огляду на деякі особливості мала чимало спільних рис і закономірно охоплюється спільним поняттям «античність». Додатково обґрунтовано тезу про те, що якраз античній культурі належить особлива роль у формуванні європейської ідентичності. Тодішні ж спроби перевлаштування державного ладу на засадах безпосередньої демократії не мали продовження у подальші історичні часи, залишаючись в пам'яті нащадків унікальною для свого часу спробою забезпечити участь вільних громадян в управлінні державними справами. Відтак, якраз античність складає міцний соціокультурний підмурок становлення та розвитку сучасної європейської цивілізації.

Ключові слова: *Європа, античність, історія, соціокультурна спадщина, європейська інтеграція.*

Постановка проблеми. У лютому 2019 року в преамбулі Конституції України було закріплено формулювання про «європейську ідентичність українського народу та незворотність європейського та євроатлантичного курсу України». Понад сімдесятирічний досвід сучасної європейської інтеграції якраз і свідчить про наявність у європейських народів спільної історико-культурної спадщини чи «історичного фундаменту» як надійної основи для інституційної побудови «Європейського Дому».

Як цитувати: Древаль Ю. Д. Історичні аспекти європейської інтеграції: феномен античної спадщини. *Державне будівництво*. 2024. № 1 (35). С. 55–63. DOI: <https://doi.org/10.26565/1992-2337-2024-1-04>

In cites: Dreval, Yu.D. (2024). Historical aspects of european integration: phenomenon of ancient heritage. *State Formation*, no. 1 (35), 55–63. DOI: <https://doi.org/10.26565/1992-2337-2024-1-04> [in Ukrainian].

© Древаль Ю. Д., 2024

[This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

Поглиблене розуміння історичних аспектів сучасної європейської інтеграції має скласти надійну основу і для належної підготовки фахівців у сфері публічного управління та адміністрування (у даному разі доречно в черговий раз навести вже розхожий вислів про те, що повноцінне знання минулого дозволить краще зрозуміти сутність сучасності та ефективно опрацювати плани на майбутнє). Дійсно, від державних службовців та посадових осіб органів місцевого самоврядування значною мірою залежать безпосередні здобутки у забезпеченні європейського та євроатлантичного курсу України. Реалізація ж такого курсу має спиратися окрім іншого і на глибоке «історичне коріння» – розуміння соціокультурних та суспільно-політичних зрушень попередніх часів як важливого чинника сучасної європейської інтеграції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цивілізаційний поступ окремих європейських країн та Європи в цілому традиційно приваблює значну увагу дослідників. Зацікавленість дослідженням різноманітних аспектів становлення та розвитку європейської цивілізації значно посилилася у зв'язку з потужними на сьогодні процесами євроінтеграції, яким окрім значних успіхів властиві і деякі проблемні аспекти. Представники різних наукових шкіл та напрямів, які досліджують сучасні євроінтеграційні процеси, все частіше звертають увагу і на історичні корені європейського єднання. Різнобічні аспекти зазначеної проблематики аналізують Е. Балібар, Г. Дж. Берман, Ф. Бродель, П. Вандич, С. Віднянський, Е. Гідденс, Н. Дейвіс, Ж.М. Доменак, А. Киридон, М. Крепон, П. Кшиштоф, С. Ларсен, А. Мартинов, Р. Осборн, О. Тюріна та багато інших дослідників.

Європа, як слушно зазначає А. Киридон, «залишається плодом власної історичної свідомості, на основі якої вибудовується економічна, політична, культурна єдність» [1, с. 33]. Власне, за оцінкою О. Тюріної, і європейське право – це, насамперед, певний історико-культурно-цивілізаційний феномен [2, с. 50].

Виділення невирішених проблем. Слід зважити на ту обставину, що в пошуках підмурку реалізації ідеї об'єднання Європи увага в основному зосереджується на часах Відродження та Нового часу (розробках тогочасних мислителів, початках реалізації ідей верховенства права, конституціоналізму та правової держави тощо). Дійсно, якраз упродовж другої половини XVII-XIX століть формувалися та набували практичного втілення ідеї правової держави як основи майбутнього єднання європейських держав та народів. Проте, звичайно, водночас не слід нехтувати і відповідними здобутками попередніх часів та епох.

Мета дослідження. Метою дослідження визначено систематизацію культурно-цивілізаційних зрушень античних часів як важливого соціокультурного чинника сучасної європейської інтеграції.

Методологія дослідження. Вибудовуючи наше розуміння минулого, найперше слід приділити увагу цивілізаційному підходові до розуміння європейського та світового розвитку. Застосування категорії «цивілізація», на відміну від категорії «формація» з властивим їй абсолютизуванням виробничо-економічної сфери, забезпечує всебічний аналіз історичного процесу. Зміст

колективної монографії під назвою «Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність» (Київ, 2022 р.) позначається якраз неухильним відстоюванням «принципів цивілізаційного пізнання, яке сповідує домінування соціокультурного і духовного стосовно матеріального, пріоритет особи та визнання еволюційного формування цивілізації та ідентичності» [3, с. 27].

Також важливо зосередитися і на принципові історизму, тобто аналізу всіх історичних фактів, явищ і подій у відповідності з конкретно-історичними обставинами, в їхньому взаємозв'язку та взаємообумовленості. Водночас не слід і надміру «осучаснювати» історичні сюжети, відшукуючи подібні закономірності розвитку якихось давно минулих та сучасних подій (свого часу Карл Поппер навіть назвав «історицизмом» помилкове переконання в існуванні таких історичних закономірностей). Як зазначає В. Артюх, «принцип розрізнення минулого й теперішнього дозволяє убезпечити себе від того неправильного переконання, що інтелектуали-попередники осмислювали те саме і таким самим способом, що й ми» [4, с. 17].

Виклад основного матеріалу. Останнім часом науковці та інші зацікавлені особи все частіше звертають увагу на історичні події, намагаючись віднайти в минулому додаткові аргументи для поглибленого розуміння складних перипетій сьогодення (яскравий приклад – посилення уваги до концептів «національної пам'яті», «колективної пам'яті» та «ідентичності»). Все це стосується і сучасних євроінтеграційних процесів. У багатьох європейських та американських університетах вже викладається курс «Історія європейської цивілізації». Цей курс, за оцінкою сучасних науковців, «розрахований не лише на те, щоби забезпечити студентів базовими знаннями з європейської історії, рівно ж він не ставить за мету подати історію Європи як збірку локальних історій різних держав. Він покликаний представити європейську цивілізацію як цілісне суспільне утворення, що виникло й існує на підставі спільних для всіх європейських країн політичних, культурних і господарських процесів, ідей та концепцій» [5, с. 10].

У процесі формування сучасної європейської та світової цивілізації непересічне значення належить якраз античній спадщині. Сучасні науковці під терміном «античність» розуміють історію і культуру Стародавньої Греції і Стародавнього Риму від виникнення перших давньогрецьких держав і до падіння Римської імперії та завоювання Риму варварськими племенами.

Дійсно, саме в Стародавній Греції (середина II тис. до н.е. – зародження кріто-мікенської культури, з часом – поява міст-держав, VI-V ст. до н.е. – розквіт Стародавньої Греції, II ст. до н.е. – руйнування незалежності) склалися і утвердилися такі фундаментальні соціально-політичні поняття, як громадянська свобода і громадянський обов'язок, усвідомлення співвідношення особистого і суспільного тощо. На окрему увагу заслуговують і здобутки давньогрецького мистецтва та літератури (література, філософія, театр, музика, художні ремесла, пам'ятки архітектури, скульптури, живопису). Наприклад, «Іліада» та «Одіссея» – це найбільш ранні й найвидатніші грецькі поеми, що дійшли з античності до нашого часу і стали надбанням світової спадщини.

Найчастіше ж у даному разі йдеться про давньогрецьку, полісну чи «афінську демократію» – унікальний суспільно-політичний феномен, який базувався на безпосередній участі громадян в управлінні державними та громадськими справами (форма безпосередньої демократії, яка обмежувалася територією міст-держав, і яка, починаючи з VI ст. до н.е., поступово запроваджувалася спочатку в Афінах, а потім в деяких інших містах-державах). Інститути полісної демократії були покликані забезпечувати право громадянина на участь у публічному й політичному житті та управління громадою, у тому числі – і в питаннях відбору кандидатів на державні посади.

Цікаво, що Етьєн Балібар, який є видним філософом і викладачем університету Париж-Х, у власних роздумах щодо перспектив європейського єднання звертає увагу і на «осереддя творення народу (*idāmos*), без якого не було би громадянства (*politeia*) у тому значенні, якого він набуває в демократичній традиції з часів Античності» [6, с. 17]. До того ж, як стверджує Е. Гаддох, на першочергову увагу має заслуговувати якраз історичний контекст дослідження афінської демократії, яка формувалася в умовах протиборства прихильників різних владних моделей (демократія, олігархія, тиранія..) та має неабияку цінність навіть і для розуміння природи сучасного представництва (чому завдячує і парадоксальна на перший погляд назва його рукопису: «Афінська представницька демократія: ненавмисна еволюція») [7, р. 125, 136].

При цьому, звичайно, слід враховувати і те, що давньогрецька демократія з властивим їй прямим впливом громадян на улаштування суспільного життя можлива лише в незначних за розмірами державах (полісах). Немає сумнівів і в тому, що становлення демократії в Афінах слід відрізнити від процесу формування європейських демократичних систем Нового часу. До того ж, відомий дослідник античності Р. Осборн навіть не вважає за можливе говорити про існування прямої демократії в Афінах, «оскільки політично активною була лише частина громадян – ті, кого можна назвати політичним класом» [8, р. 64].

На той час з'явилося і слово «Європа», походження якого деякі дослідники пов'язують якраз із давньогрецькими міфами. Проте, етимологія грецького слова «*Europa*» остаточно не досліджена та й навряд чи буде досліджена (детальніше з цього приводу див.: [9, с. 13–15]). Перші ж згадки про Європу як географічну область належать Гомеру, Гесіоду та Гакатію Мілетському.

Стародавньому Риму (приблизно, 753 р. до н.е. – 476 р. н.е.) загалом була притаманна державно-територіальна єдність, якої відверто бракувало тогочасним грецьким містам-державам. Власне і більшість досліджень з проблематики давньоримської цивілізації будуються на протиставленні з давньогрецькою спадщиною (Рим – це кількість, а Греція – якість; Рим у кращому випадку був імітатором і продовжувачем того, що робила Греція, Рим – вторинний, Греція – первинна). Остаточне ж завоювання Греції Римом у 146 р. до н.е. взагалі інколи визначають як екватор у розвиткові античності. Наприклад, за оцінкою Вільяма Мак-Ніла, «дух грецької цивілізації згас саме тоді, коли римський ореол остаточно зруйнував усі засади грецького суспільства...» [10, с. 318].

Проте таке протиставлення не може ставити під сумнів і положення щодо гармонійної єдності грецької та римської культурно-цивілізаційної спадщини, яка охоплюється та поєднується терміном «античність». Римська цивілізація формувалася як на основі запозичення досвіду інших країн, так і на власній основі (сфера освіти, сімейного виховання, ораторської майстерності тощо). Великий культурний вплив на римлян справляли передусім греки та етруски. Прикметним у даному разі видається і те, що римлянами було «запозичено» в греків всіх богів-олімпійців, щоправда перейменувавши Зевса в Юпітера, Геру в Юнону, Афродіту у Венеру.

Уже в останні століття існування Стародавнього Риму на його території з'явилося та почало стрімко розповсюджуватися християнство, яке впродовж значного часу відіграло роль стрижня західноєвропейської цивілізації. Власне, і в часи Середньовіччя ідея об'єднання Європи якраз була наповнена переважно релігійним змістом. Християнський світ, як відзначається у фаховій літературі, «з того часу і до початку процесу секуляризації не знав поділу на світське і сакральне» [11, с. 14].

Окремо слід виділити і суто територіальний фактор. Якраз Римська імперія в період власної могутності панувала над усіма прибережними середземноморськими територіями, а також територією від Шотландії на півночі до Вірменії на сході та Португалії на заході.

У даному разі доречно звернути увагу на постать Гая Юлія Цезаря (100-44 рр. до н. е.) – видатного давньоримського державного і політичного діяча, полководця та літератора, діяльність якого знаменувала вирішальний перехід від республіканського ладу до імперії (до речі, саме Цезаря за причини тяжіння до постійного розширення держави інколи називають «першим об'єднувачем Європи»). В історичній літературі основна увага відводиться його військовим талантам, а не суто світським реформам (календарній та монетарній) чи якимось іншим проектам. Відтак інколи залишається за полем дослідницької уваги те, що військова діяльність Цезаря на теренах Західної Європи докорінно змінила її культурно-цивілізаційний простір і позначилася на житті європейців у подальші часи.

Унікальним явищем європейської та світової історії стала поява та розвиток римського права, яке характеризується чіткою визначеністю та високою юридичною технікою. Упродовж багатьох віків римське право запозичувалось багатьма європейськими державами (за одним відомим виразом, римляни «тричі підкоряли світ»: перший раз – легіонами, другий – християнством, третій раз – правом). Власне, і розповсюджена у фаховій літературі категорія «рецепція римського права» (від лат. *receptio* – прийняття) означає процес запозичення і засвоєння римських юридичних концепцій, поглядів, понять і конструкцій, що розпочався у середньовічній Європі та продовжився у наступні часи.

За визначенням сучасних дослідників, становлення європейського права стало можливим завдяки єдності культурних перспектив: перша перспектива пов'язана з відродженням ідеї ролі права в суспільстві як основного регулятора

та поширенням ідей римського права (це так зване «друге народження римського права»); друга пов'язана з розвитком християнської цивілізації; третя – це ідея екстериторіального характеру права, яка ґрунтується на визнанні права основною соціальною цінністю [12, с. 15]. Нарешті, як зазначають Джордж Г. Себайн та Томас Л. Торсон, «в римському праві викристалізувалася теорія, яку виношував ще Цицерон і яка полягала в тому, що основа влади правителя черпається «в народі» [13, с. 172].

Прийнято вважати, що античний період європейської історії закінчився у 476 р. н.е., коли було усунуто від влади останнього імператора Західної Римської імперії. Проте, духовно-цивілізаційний потенціал античної епохи значною мірою впливав на подальший розвиток європейських народів – від епохи Середньовіччя і до Сучасності. Соціокультурний феномен європейського єднання значною мірою визначає і вектори інституалізації Європейської Співдружності. Власне, і Паризький договір про заснування Європейського об'єднання вугілля та сталі від 18 квітня 1951 р., який визнається основоположним у справі об'єднання Європи та формально охоплює суто економічні аспекти співробітництва, базувався якраз на спільних цінностях та соціокультурних надбаннях. Дійсно, цей договір підписали деякі недавні воюючі сторони, але це не стало на заваді їхнім євроінтеграційним планам та сподіванням.

Погодимось з польською дослідницею О. Гнатюк, яка стверджує, що «коли заходить розмова про європейську ідентичність, зазвичай апелюють до поняття спільноти, опертої на середземноморській (грецькій і римській) культурі та на християнстві (іноді разом з його коренями), яке сформувало Європу, а також – хоч і не завжди – до спадщини епохи Ренесансу» [14, с. 66]. Як також слушно зазначає І. Лосєв, «майже весь політичний, науковий і філософський, мистецький словник європейців (аристократія, демократія, тиранія, республіка, деспотія, партія, назви наукових дисциплін, жанрів літератури) запозичений у давніх греків і римлян» [15].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших досліджень. Систематизовано культурно-цивілізаційні зрушення античної епохи, якими закладено історичні корені європейського єднання. Найперше відзначено значущість давньогрецької соціокультурної спадщини, якій відводиться особливе місце в загальноєвропейській та світовій культурній спадщині. На особливу увагу заслуговує і афінська демократія, якою започаткувалася практика безпосередньої участі громадян в управлінні державними справами. Давньоримська цивілізація формувалася як внаслідок запозичення досвіду інших країн, так і на власній основі (освіта, сімейне виховання, ораторська майстерність тощо). Якраз на території Стародавнього Риму з'явилося і християнство, яке впродовж значного часу відіграло роль стрижня західноєвропейської цивілізації (власне, і в часи Середньовіччя під Європою розумілися насамперед території, де сповідувалося християнство). Слід відзначити і значний потенціал римського права, яке вплинуло і продовжує впливати на розвиток правових систем багатьох європейських країн.

Сподіваємось, що наведені в рукопису факти та аргументи допоможуть всім зацікавленим особам краще опанувати і сутність сучасних євроінтеграційних процесів (з приводу ж фрагментарності деяких наведених вище історичних фактів та подій доречно навести один із сюжетів книги Дейвіса Нормана «Європа: Історія»: «Історію можна писати в якому завгодно обсязі. Хтось може написати історію Всесвіту на одній сторінці або дослідити життєвий цикл мухи-одноденки в сорока томах...»).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Киридон А. М. Європейська ідентичність: структурування смислового простору. *Європейські історичні студії*. 2015. № 2. С. 26–53.
2. Тюріна О. В. Основи права Європейського Союзу. Київ: ФОП О.С. Ліпкан, 2012. 100 с.
3. Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / авт. кол. : О. Рафальський (керівник) та ін. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.
4. Артюх В. О. Тяглість історії й історія тяглості: українська філософсько історична думка першої половини ХХ століття : монографія. Суми: Вид-во СумДУ, 2010. 266 с.
5. Джеджора О. Історія Європейської Цивілізації. Львів : Львівська Богословська Академія, Інститут історичних досліджень Львівського держ. ун-ту ім. Івана Франка, 1999. Ч. 1: До кінця ХVІІІ століття. 1999. 447 с.
6. Балібар, Етьєн. Ми, громадяни Європи. Кордони, держава, народ / пер. з фр. Київ : Вид-во «Курс», 2006. 354 с.
7. Haddox, Anthony. The Athenian Representative Democracy: An Unintended Evolution. *Undergraduate Journal of Political Science*. 2016. Vol. 1, No. 1. P. 125–140. URL: <https://www.cpp.edu/class/political-science/participate/undergraduatejournal/vol1/haddox.pdf>
8. Osborne R. *Demos: The Discovery of Classical Attika*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985. 284 p.
9. Дейвіс Норман. Європа: Історія / пер. з англ. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 1463 с.
10. Мак-Ніл Вільям. Піднесення Заходу. Історія людської спільноти / пер. з англ.; 2-ге вид., випр. Київ : Ніка-Центр, 2011. 960 с.
11. Історія європейської інтеграції від Римської імперії до Європейського Союзу : монографія / за ред. І. В. Яковюка. Київ : ред. журн. «Право України», 2012. 208 с.
12. Вовк В. М. Римське право і сучасне європейське право. *Українсько-грецький міжнародний юридичний науковий журнал «Порівняльно-правові дослідження»*. 2009. № 2. С. 14–19.
13. Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л. Історія політичної думки / пер. з англ. Київ: Основи, 1997. 838 с.
14. Гнатюк О. Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність / авторизов. пер. з польськ. Київ : Критика, 2005. 528 с.
15. Лосев І. Що таке Європа? *Український Тиждень*. 2015. 30 листоп. URL: <https://tyzhden.ua/shcho-take-ievropa/>

Стаття надійшла до редакції 12.01.2024 р.

Стаття рекомендована до друку 13.02.2024 р.

Dreval Yu. D.,

*Doctor of Sciences in Public Administration, Full Professor,
Full Professor of the Department of Law Poltava University of Economics and Trade,
St. Ivana Banka, 3, Poltava, 36000, Ukraine
e-mail: drevaly@ukr.net <https://orcid.org/0000-0002-7347-9433>*

HISTORICAL ASPECTS OF EUROPEAN INTEGRATION: PHENOMENON OF ANCIENT HERITAGE

Annotation. The subject of the research is the systematization of cultural and civilizational shifts of ancient times as an important sociocultural factor of modern European integration. The methodological basis of the research is the civilizational approach to understanding historical development and the principle of historicism. The essence and features of ancient Greek and ancient Roman socio-cultural heritage are characterized, highlighting their many shared attributes. Therefore, this heritage is collectively referred to under the concept of "antiquity." Additionally, the thesis that ancient culture plays a special role in the formation of European identity is substantiated. However, the attempts at that time to rearrange the state system on the basis of direct democracy were not sustained or replicated in subsequent historical periods. These efforts remain in the memory of future generations as unique to their time attempts to ensure the participation of free citizens in the management of state affairs. Thus, antiquity forms a solid socio-cultural foundation for the formation and development of modern European civilization.

It is generally accepted that the ancient period of European history ended in AD 476, when the last emperor of the Western Roman Empire was removed from power. However, the spiritual and civilizational potential of the ancient era significantly influenced the development of European peoples from the Middle Ages to the Present.

Key words: *Europe, antiquity, history, socio-cultural heritage, European integration.*

REFERENCES

1. Kyrydon, A.M. (2015). Yevropeyska identychnist: strukturuвання smyslovoho prostoru [European identity: structuring the semantic space]. *Yevropeyski istorychni studiyi*, 2, 26–53. [in Ukrainian].
2. Tyurina, O.V. (2012). Fundamentals of European Union law. Kyiv: FOP O.S. Lipkan. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Rafalskyi, O. and others. (2022). Civilizational identity of Ukraine: history and modernity. Kyiv: IPiEND named after I.F. Kurasa NAS of Ukraine. [in Ukrainian].
4. Artyukh, V.O. (2010). The heaviness of history and the history of heaviness: Ukrainian philosophical and historical thought of the first half of the 20th century: a monograph. Sumy: Publishing House of Sumy State University. [in Ukrainian].
5. Jejora, O. (1999). History of European Civilization. Lviv: Lviv Theological Academy, Institute of Historical Research of the Lviv State. University named after Ivan Franko, Part 1: Until the end of the 18th century. [in Ukrainian].
6. Balibar, Etienne (2006). We, citizens of Europe. Borders, state, people / trans. from Fr. Kyiv: Kurs Publishing House. [in Ukrainian].
7. Haddox, Anthony (2016). The Athenian Representative Democracy: An Unintended Evolution. *Undergraduate Journal of Political Science*, 1, 125–140. URL: <https://www.cpp.edu/class/political-science/participate/undergraduatejournal/vol1/haddox.pdf>
8. Osborne R. (1985). Demos: The Discovery of Classical Attika. Cambridge: Cambridge University Press.
9. Davis, Norman (2001). Europe: History / trans. from English Kyiv: Publishing House of Solomia Pavlychko "Osnovy". [in Ukrainian].
10. McNeil, William (2011). Rise of the West. History of the human community / trans. from English; 2nd ed., ed. Kyiv: Nika-Center. [in Ukrainian].

11. Yakovyuk, I.V. and others. (2012). The history of European integration from the Roman Empire to the European Union: a monograph. Kyiv: Ed. journal "Law of Ukraine" [in Ukrainian].
12. Vovk, V.M. (2009). Roman law and modern European law [Rymske pravo i suchasne yevropeyske pravo]. *Ukrayinsko-hretskyi mizhnarodnyy yurydychnyy naukovy zhurnal «Porivnyalno-pravovi doslidzhennya»*, 2, 14–19 [in Ukrainian].
13. Sebain, George G. and Thorson, Thomas L. (1997). History of political thought / trans. from English. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
14. Hnatyuk, O. (2005). Farewell to the Empire. Ukrainian discussions about identity / authorizov. trans. from Polish Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
15. Losyev, I. (2015). Shcho take Yevropa? [What is Europe?]. *Ukrayinsky Tyzhden*. 30 lystop. URL: <https://tyzhden.ua/shcho-take-ievropa/> [in Ukrainian].

The article was received by the editors 12.01.2024.

The article is recommended for printing 13.02.2024.

